

کمال مدیریت

ویژه‌نامه مدیریت دولتی و چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران

شماره ۸ و ۹ - زمستان ۱۳۸۳ و بهار ۱۳۸۴

صص ۱۶۲ - ۱۴۳

توسعه انسانی و چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران

دکتر سیدرضا سیدجوادین *

چکیده

تدوین سند چشم‌انداز بیست ساله کشور و ابلاغ آن از سوی عالی‌ترین مقام کشور، مسئولان امر راموظف کرده است تا در یک برنامه بیست ساله که از سال ۸۴ آغاز می‌شود، شرایطی را فراهم نمایند تا ایران اسلامی به عنوان قدرت اول اقتصادی، فنی و علمی منطقه باشد. رسیدن به این هدف مستلزم برنامه‌ریزی‌های گسترده در ابعاد مختلف است که یکی از این ابعاد، بهبود شاخص توسعه انسانی است. در مقاله حاضر، وضعیت شاخص‌های توسعه انسانی بر اساس مطالعات آرشیوی از اسناد چشم‌انداز کشور و از نگاه گزارش سازمان ملل متحد مورد بررسی قرار گرفته و پیشنهاداتی برای بهبود شاخص توسعه انسانی ارائه گردیده است.

مفاهیم راهنما: چشم‌انداز، توسعه همه جانبه، توسعه انسانی

مقدمه

تهیه و تدوین چشم‌انداز توسعه بلند مدت کشور را شاید بتوان نقطه عطفی در تاریخ ۵۰ ساله برنامه ریزی و سیاست‌گذاری در ایران و نیز راهنمای عمل و حرکت جمعی کشور تلقی نمود؛ طراحی و تبیین ویژگی‌ها و ترسیم موقعیت جامعه‌ای که نسل‌های امروز و آینده بتوانند آگاهانه با اتکای به نفس در مسیر تحقق آن گام بردارند، نه تنها لازمه پویایی و امید در جامعه، بلکه برآمده از اصول و آرمان‌هایی است که در اندیشه و فرهنگ اسلامی و انقلابی جای دارد و رویکرد و رفتار دولت و دستگاه اجرایی کشور را در چارچوب آن، هدفدار و معنادار می‌کند.

بر این اساس، چشم‌انداز، تصویری از آینده مطلوب را ترسیم می‌نماید که هر گاه در ذهن آحاد جامعه‌ای جای بگیرد، مسیر تحولات و دگرگونی‌های جامعه را هموارتر می‌نماید. این افق بلند مدت به پیش‌بینی فرایند توسعه اقتصادی - اجتماعی کشور و تعامل آن با جریان‌های منطقه‌ای و جهانی می‌پردازد.

برای سالیان متمادی رشد، هدف عمده اقتصادی سیاست‌گذاران و رهبران سیاسی بود؛ بر اساس این دیدگاه تولید هر چه بیشتر کالاها و خدمات بهترین راه بهبود سطح زندگی مردم و رشد به عنوان راه حل مشکلات، افزایش اشتغال و کاهش کسری بودجه تلقی می‌شد. اما به تدریج مردم دریافتند که رشد به تنهایی جوابگوی همه چیز نیست و کیفیت زندگی مردم علی‌رغم رشد اقتصادی می‌تواند پایین باشد. بدین روی این سؤال برای مردم مطرح شد که چه نوع رشدی خوب است و سودش به حال انسان‌ها چیست؟ هزینه این رشد چقدر است؟ و چه کسی باید آن را بپردازد و سود آن را چه کسی می‌برد؟ همین بیداری عمومی باعث شد تا کشورها رشد را با جنبه‌های انسانی ارتباط داده و آن را در چشم‌اندازهای مناسب‌تری مورد توجه قرار دهند.

در پی این بیداری ساز و کاری نیاز بود که مردم، یعنی مردان و زنان که ثروت واقعی هر ملتی را تشکیل می‌دهند، را در مرکز توجه توسعه جای دهد و رسیدن به رفاه انسانی را هدف توسعه بداند و توجه جهانیان را به سوی برابری و رفع فقر جلب نماید و پیشرفت بشر در سطح جهان و راهبردی را که کشورها برای تحقق رفاه انسانی به کار می‌گیرند، مورد ارزیابی قرار دهد و دامنه حق انتخاب مردم را گسترش دهد. درست است که درآمد یکی از گزینه‌های مهم مورد نظر آدمی است، اما نمی‌توان زندگی را در آن خلاصه کرد؛ بدین دلیل باید تمام گزینه‌های انسانی بررسی شود و گزینه‌هایی را که برای بسیاری از مردم ارزشمند است، مطرح نمود. شکل این گزینه‌ها متفاوت است و از آزادی سیاسی، اقتصادی و اجتماعی تا فرصت سازندگی و بروز خلاقیت، بهره‌مندی از عزت نفس و تضمین حقوق انسانی را دربرمی‌گیرد. در همین زمینه بود که محبوب الحق، کارشناس سازمان ملل متحد، معیار «توسعه انسانی» را برای ارزیابی عملکرد الگوهای توسعه ارائه داد [۱].

تعریف مسأله

سند چشم‌انداز در واقع رهیافتی استراتژیک در مباحث اقتصادی و برنامه‌ریزی کشور است که ایران ۱۴۰۴ را ایران توسعه یافته، فعال و تأثیرگذار در اقتصاد جهانی معرفی می‌کند. باید توجه داشت که سند چشم‌انداز - همان گونه که از عنوان برمی‌آید - در سطح استراتژی بلند مدت تدوین گشته و سطوح دیگر خواسته‌های برنامه‌ای همچون مأموریت‌ها و اهداف کلان را باید در برنامه‌های چهارگانه‌ای که در مقطع ۲۰ ساله مورد نظر تدوین می‌گردد، تعریف و تبیین نمود.

توجه به این نکته ضروری است که در سند چشم‌انداز بیست ساله، کشور ما قدرت اول منطقه تصویر شده است [۲]. که شامل کشورهای ایران، ترکیه، پاکستان، مصر، عربستان، اسرائیل، عراق، امارات، سوریه، کویت، عمان، آذربایجان، اردن،

افغانستان، قطر، لبنان، بحرین، ترکمنستان و ارمنستان است؛ از این رو اهمیت موضوع توسعه انسانی و بهبود شاخص‌های مهم این موضوع برای همگان آشکار می‌شود؛ و از سوی دیگر عنوان شده اقتصاد ما باید دانایی محور و در تعامل فعال با اقتصاد جهانی و رقابت پذیری همراه با رشد ۸ درصدی باشد.

آنچه در این نوشتار مورد بررسی و کنکاش قرار می‌گیرد، آن دسته از ویژگی‌هایی است که در آن ایران اسلامی را در افق ۱۴۰۴ واجد مشخصات زیر تصویر می‌نماید:

۱- دست یافتن به جایگاه اول اقتصادی؛

۲- برخوردار از دانش پیشرفته، توانا در تولید علم و فناوری، متکی بر سهم برتر منابع انسانی و سرمایه اجتماعی در تولید ملی؛

و این برنامه زمانی تحقق پذیر خواهد بود که از انسانی توسعه یافته‌تر و دارای قابلیت بهره گیریم [۳]. در این مقاله برای بررسی وضعیت اقتصادی کشور و جایگاه آن در منطقه از شاخص‌های معتبر و آمارهای بین‌المللی استفاده می‌نمایم.

شاخص توسعه انسانی

از جمله شاخص‌های توسعه اقتصادی یا سطح توسعه یافتگی می‌توان به شاخص درآمد سرانه، شاخص قدرت خرید متوازن، شاخص درآمد پایدار و شاخص‌های ترکیبی توسعه اشاره نمود.

شاخص توسعه انسانی که در سال ۱۹۹۱ توسط سازمان ملل متحد معرفی گردید بر اساس درآمد سرانه واقعی (بر اساس روش شاخص قدرت خرید متوازن)، امید به زندگی (در بدو تولد)، و دسترسی به آموزش (که تابعی از نرخ باسوادی بزرگسالان و میانگین سال‌های تحصیل افراد است) محاسبه می‌گردد.

باید توجه داشت که مفهوم توسعه انسانی با توسعه منابع انسانی تفاوت دارد؛

توسعه انسانی مفهومی عام و گسترده است که دربرگیرنده مفاهیم فوق‌الذکر است درحالی‌که توسعه منابع انسانی مفهومی سازمانی است که دربرگیرنده مجموعه فعالیت‌های اداره انسانی و افزایش ظرفیت کارکنان در درون سازمان است [۴]. رویکرد توسعه منابع انسانی که غالباً با توسعه انسانی اشتباه می‌شود، گرچه به ایجاد ظرفیت‌ها و پرورش توانمندی‌ها توجه دارد، اما هدف آن بر خلاف رویکرد توسعه انسانی دستیابی به زندگی بهتر نیست، بلکه هدف آن رشد بهره‌وری فیزیکی افراد برای دستیابی به رشد اقتصادی است. توسعه منابع انسانی که گاهی با عنوان «توسعه نیروی انسانی» و یا «توسعه سرمایه انسانی» به کار می‌رود، عبارت است از: «مجموعه فعالیت‌ها و اقداماتی از قبیل جذب، تأمین، نگهداشت، آموزش و پرورش، افزایش دانش و کارایی و ایجاد انگیزه که در نهایت به توسعه نیروی انسانی می‌انجامد». بحث از توسعه منابع انسانی یک بحث غایی نیست. بلکه یک بحث ابزاری برای رسیدن به یک هدف دیگر است. به عبارت دیگر توسعه نیروی انسانی ابزاری برای بهبود اثربخشی افراد و افزایش بهره‌وری در محیط کار است. توسعه نیروی انسانی با این دید و هدف صورت می‌گیرد که افراد در انجام مسئولیت‌های محوله اثربخشی بیشتری داشته باشند. منظور از اثربخشی نیروی انسانی در محیط کاری این است که افراد به معیارهای کیفی و کمی بهتری در انجام امور محوله و تحقق اهداف آن دست پیدا کنند. یکی دانستن «توسعه انسانی» و «توسعه منابع انسانی» در واقع، اشتباه گرفتن اهداف با وسایل است. مردم تنها وسیله‌ای برای تولید کالاها و خدمات نیستند که ارزش افزوده بیشتری، صرف نظر از نحوه مصرف آن تولید شود. مفهوم توسعه انسانی، نقش محوری سرمایه انسانی را در افزایش بهره‌وری انسانی می‌پذیرد. اما به همان میزان در اندیشه ایجاد فضای اقتصادی و سیاسی که در آن مردم بتوانند توانایی‌ها انسانی خود را گسترش دهند و به نحوی مناسب به کار گیرند.

توسعه انسانی بر مفهوم بسط‌های انتخاب‌های انسانی تأکید دارد و در یک

رویکرد کلان نگر به زندگی، از یکسو به ایجاد ظرفیت‌ها و از سوی دیگر به پرورش استعداد‌های ذهنی در کنار رشد مالی و سرانجام زندگی بهتر انسان‌ها می‌انجامد [۶]. بنابراین توسعه انسانی مفهومی به مراتب گسترده‌تر از شاخص‌های متداول توسعه اقتصادی است [۳]. الگوهای رشد اقتصادی بیشتر با افزایش تولید ناخالص ملی^۱ سروکار دارند تا بهبود کیفیت و سطح زندگی انسان. در نظریه‌های توسعه منابع انسانی آدمی یکی از نهاده‌های فرآیند تولید قلمداد می‌شود؛ یعنی انسان وسیله است و نه هدف. رهیافت‌های رفاه‌گرا نیز انسان را بیشتر بهره بردار فرآیند توسعه قلمداد می‌کنند، نه عامل تغییر در فرآیند توسعه. توسعه انسانی بر خلاف تمامی این رهیافت‌ها، تولید و توزیع کالاها و خدمات و گسترش توانمندی‌های انسان را در یک مجموعه واحد تلقی می‌کند و با ملاحظه موارد اشاره شده در رهیافت‌های مذکور، نه تنها همه آنها را در خود جای می‌دهد، بلکه از محدوده آن نیز فراتر رفته و تمام مسائل موجود در جامعه مانند رشد اقتصادی، تجارت و بازرگانی، اشتغال و استخدام، آزادی سیاسی و ارزش‌های فرهنگی را مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار می‌دهد.

برنامه توسعه سازمان ملل متحد^۲ توسعه انسانی را این گونه تعریف می‌کند: «توسعه انسانی فرایندی است که در طی آن، گزینه‌های انتخاب مردم گسترش می‌یابد» [۴]؛ از نظر اصولی این انتخاب‌ها می‌تواند بی‌نهایت باشد و در طول زمان نیز تغییر کند اما در هر سطحی از توسعه، سه محور اصلی وجود دارد که بدون تغییر باقی می‌ماند:

- داشتن یک زندگی طولانی همراه با تندرستی؛
- دسترسی به اطلاعات و دانش مورد نیاز در زندگی روزمره؛

---

1. GNP

2. UNDP

- در اختیار داشتن منابع لازم برای برخورداری از امکانات زندگی در سطح معقول [۵].

در واقع مفهوم توسعه انسانی، انسان را در مرکز الگوهای توسعه قرار می‌دهد نه در حاشیه آن، و همچنین موضوعات عمیقی را درباره ویژگی‌های رشد اقتصادی و چگونگی توزیع آن به میان می‌آورد. توسعه انسانی فرآیندی است که دامنه حق انتخاب از سوی مردم را گسترده‌تر می‌سازد. این انتخاب می‌تواند در طول زمان دستخوش تغییر و تحول شود.

توسعه انسانی دارای دو جنبه است: یکی شکل‌گیری توانمندی‌های انسانی نظیر سطح سلامت، دانش و مهارت، و دیگری به کارگیری این توانمندی‌های اکتسابی در راه مقاصد سازنده، کسب آسایش و آرامش و یا فعالیت در امور فرهنگی، اجتماعی و سیاسی. چنانچه معیارهای توسعه انسانی نتواند تعادل لازم بین این دو جنبه را برقرار سازد، توسعه انسانی تحقق نخواهد یافت [۶].

در طی دهه گذشته با توجه به نقدهای انجام شده نسبت به مفهوم توسعه انسانی این تعاریف دچار تحول گشته است. مهم‌ترین این انتقادات که در گزارش ملی اکراین در سال ۱۹۹۶ انعکاس یافت، ناظر بر غفلت مفهوم توسعه انسانی از نقش «فضای اجتماعی قابلیت‌زا» در بسط انتخاب‌های انسانی است. اگر چه تأکید بر بسط انتخاب‌ها به جای تأکید بر مصرف کالا و خدمات گامی مهم برای دستیابی به زندگی بهتر بوده است، اما عدم توجه به فضایی که در آن انتخاب‌های انسانی گسترش یابند باعث عدم شناخت پویایی روند توسعه انسانی گردیده است؛ با واردکردن عنصر فضای اجتماعی قابلیت‌زا در مفهوم توسعه انسانی می‌توان توسعه انسانی را چنین تعریف کرد: «فرایند بسط انتخاب‌ها در بستر فضای اجتماعی قابلیت‌زا برای دستیابی به زندگی بهتر».

بر اساس این تعریف می‌توان تغییرات شاخص توسعه انسانی را در یک دوره زمانی

در چارچوب تحولات اجتماعی آن کشور تحلیل کرده و بهبود وضعیت انسانی را ارائه کرد؛ بدین صورت مفهوم توسعه انسانی در روند تکامل خود «فضای اجتماعی» را به عنوان یک عنصر ضروری در خویش جای داده است.

عناصر توسعه انسانی

در الگوی توسعه انسانی که رویکردی کلان نگر است، چهار عنصر اساسی به چشم می‌خورد که عبارتند از: بهره‌وری، برابری، پایداری و توانمندسازی.

۱. بهره‌وری: به معنای اینکه مردم باید قادر باشند سقف بهره‌وری خود را ارتقاء بخشند و در فرایند درآمدزایی و اشتغال‌جبرانی، مشارکت فعال داشته باشند؛ بر اساس این معنا رشد اقتصادی یکی از زیرمجموعه‌های الگوی توسعه انسانی است.

۲. برابری: به معنای اینکه مردم باید از شاخص مساوی برای دستیابی به فرصت‌ها برخوردار باشند؛ موانع موجود بر سر راه فرصت‌های اقتصادی و سیاسی باید به گونه‌ای برطرف شود که مردم بتوانند ضمن مشارکت در این فرصت‌ها از منافع آنها نیز بهره‌مند گردند.

۳. پایداری: به معنای اینکه دسترسی به فرصت‌ها نه تنها برای نسل‌های حاضر بلکه برای نسل‌های آینده هم باید تضمین شود و جهت نیل به این مهم، هر نوع سرمایه‌فیزیکی، انسانی و زیست‌محیطی باید ذخیره‌سازی و جبران شود.

۴. توانمندسازی: به معنای اینکه توسعه باید توسط مردم صورت گیرد، نه برای مردم؛ از این رو، مردم باید در جریان تصمیمات و فرآیندهایی که زندگی آنها را شکل می‌دهد، مشارکت کامل داشته باشند [۷]. در واقع قدرت‌سازندگی و خلاقیت در مردم باید از طریق بهبود توانمندی‌های آنها به گونه‌ای افزایش یابد که خود در جریان این فرآیند به عاملانی اثربخش برای ایجاد تغییر و دگرگونی بدل شوند. رشد اقتصادی باید با توزیع عادلانه منافع حاصله همراه باشد. فرصت‌ها باید به شکل

عادلانه در اختیار نسل‌های کنونی و آتی قرار گیرد و به همه مردم چه مرد و چه زن، باید قدرت داده شود تا در جریان طرح و اجرای تصمیمات اساسی مشارکت کنند.

قابلیت‌های توسعه انسانی

رویکرد توسعه انسانی در پی اندازه‌گیری سه قابلیت توسعه انسانی^۱ است؛ این قابلیت‌ها نخستین بار در سال ۱۹۹۰ توسط برنامه توسعه سازمان ملل متحد در گزارش توسعه انسانی ارائه گردید و محبوب‌ال‌حق مشاور مدیر برنامه توسعه ملل متحد به همراه یک گروه ۱۱ نفره از متخصصان برجسته، حاصل تلاش و مطالعات خویش را در چارچوب شاخص‌های سه‌گانه مذکور به جهانیان عرضه کردند؛ هر چند این شاخص‌ها حداقل در چند مقطع در دهه گذشته مورد نقد و بررسی قرار گرفته لیکن چارچوب کلی آن همچنان به قوت خود باقی است و اکنون در گزارش‌های جهانی، منطقه‌ای و ملی با تعدیل‌هایی مورد استفاده قرار می‌گیرد. دشواری‌های موجود در تعریف توسعه بویژه در شرایطی که نیاز به مقایسه در سطح بین‌المللی باشد، اهمیت استفاده از بعضی شاخص‌های کلیدی که منعکس‌کننده مجموعه شرایط اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جوامع باشد را دوچندان کرده است، زیرا برای مقایسه، به هر حال باید به ابزار اندازه‌گیری متوسل شد و متغیرهای موجود را به کمیت‌های قابل محاسبه تبدیل کرد. به طور خلاصه می‌توان گفت که این شاخص به منظور اندازه‌گیری توانمندسازی و گسترش دامنه انتخاب محاسبه می‌شود و مفهوم آن فراتر از افزایش یا کاهش درآمد ملی است.

تعریفی که برنامه توسعه سازمان ملل متحد از شاخص توسعه انسانی در سال ۲۰۰۳ ارائه کرده است به شرح زیر است [۸]:

شاخص توسعه انسانی یک شاخص ترکیبی خلاصه شده است که میزان دستیابی

1. Human Development Capacities

کشورها به سه جنبه اساسی از توسعه انسانی را اندازه گیری می کند. در واقع شاخص توسعه انسانی مرکب از سه جزء اساسی توسعه انسانی است که عبارتند از:

- طول عمر که با شاخص نرخ امید به زندگی در بدو تولد اندازه گیری می شود؛
- دسترسی به دانش و اطلاعات مورد نیاز که با شاخص ترکیبی میزان باسوادی بزرگسالان (بر اساس دو سوم ارزش کل) و درصد ثبت نام ناخالص در دوره های آموزشی ابتدائی، راهنمایی، متوسطه و عالی (بر اساس یک سوم ارزش کل) محاسبه می شود؛
- میزان سطح رفاه و بهره مندی از سطح زندگی مناسب که با شاخص درآمد ناخالص داخلی سرانه اندازه گیری می شود [۹].

هر یک از شاخص های سه گانه فوق با استفاده فرمول های ویژه محاسبه می شوند که مقدار آن برای هر کشور، تعیین می شود و بر اساس آن رتبه هر کشور در توسعه انسانی مشخص می گردد. البته در این زمینه شاخص های دیگری وجود دارد که هر کدام مزیتی بر دیگری دارد و جنبه های متفاوتی را آشکار می سازد که در اینجا مختصراً به آنها اشاره می کنیم.

شاخص تعدیل شده توسعه انسانی

از آنجایی که شاخص توسعه منابع انسانی یک شاخص کلی است و به تنهایی نمی تواند نمایانگر کامل وضعیت انسانی کشورها باشد و این حقیقت را که گروه های مختلف داخل یک کشور در سطوح بسیار متفاوتی از توسعه انسانی قرار دارند، از نظرها پنهان می دارد، شاخص های دیگری برای گروه های جمعیتی گوناگون در کشورها ایجاد گردید. گروه های جمعیتی گوناگون در کشوری واحد، در وضعیت هایی زندگی می کند که از هم فاصله دارند. تفاوت بین مردان و زنان یکی از مهم ترین تفاوت ها در درون ارزش کلی شاخص توسعه انسانی یک کشور است. بر حسب بیشتر نماگرهای اقتصادی - اجتماعی به استثنای امید به زندگی - آن هم در

سایه دلایل زیست محیطی - مردان عموماً در وضعیتی بهتر از زنان قرار دارند. تعدیل رتبه‌بندی شاخص توسعه انسانی برحسب نابرابری‌های جنسی^۱، به ترتیبی که بیان‌کننده ارزش مؤنث هر کدام از اجزاء نسبت به ارزش مذکر آن جزء باشد، یک راه برای نمایاندن این تفاوت است. در همه کشورهای جهان، علی‌رغم همه تغییرات در قوانین ملی و سال‌های بسیار مبارزه و بحث دربارهٔ برابری جنسیتی، با زنان بدتر از مردان رفتار می‌شده است.

شاخص تعدیل شده توسعه انسانی برحسب جنسیت مقادیری بین صفر و یک را نشان می‌دهد؛ هر قدر برابری بین زن و مرد بیشتر باشد، مقدار این شاخص افزایش می‌یابد [۷].

تعدیل شاخص توسعه انسانی بر حسب توزیع درآمد، روش دیگری است که می‌تواند در این باب مفید باشد. شاخص کلی توسعه انسانی درآمد ملی را منعکس می‌کند اما در بسیاری از کشورها بویژه کشورهای در حال توسعه، توزیع درآمد به شدت نامتعادل است. در نتیجه تنزیل جزء درآمدی شاخص مذکور به منظور انعکاس توزیع نامطلوب درآمد، اهمیت می‌یابد. از نظر توزیع درآمد هیچ کشوری کامل نیست؛ بنابراین تعدیل شاخص توسعه انسانی بر حسب توزیع درآمد، امتیاز همه کشورها را کاهش می‌دهد، اما اثر آن در مورد برخی کشورها بیشتر است.

شاخص تعدیل شده توسعه انسانی برحسب درآمد مقادیری بین صفر و یک را نشان می‌دهد؛ هر قدر توزیع درآمد عادلانه‌تر باشد، مقدار این شاخص به یک نزدیکتر است.

تحلیل داده‌ها

سند چشم‌انداز بیست‌ساله جمهوری اسلامی، ایران را در افق ۱۴۰۴ کشوری ترسیم

1. Gender -- Related Development Index (GND)

می‌نماید توسعه یافته؛ و این آرمان هنگامی تحقق خواهد یافت که از انسانی توسعه یافته و با قابلیت بالا بهره گیریم.

نگاره شماره ۱ وضعیت ایران را در میان کشورهای منطقه در سال ۲۰۰۴ (سال آغاز چشم‌انداز) از حیث شاخص‌هایی چون تولید ناخالص، سرانه درآمد، درآمد ناخالص ملی، آزادی اقتصادی، نرخ رشد اقتصادی، جمعیت زیر خط فقر، نرخ بیکاری، میزان صادرات، میزان باز بودن کشور، شاخص زیرساخت، رشد تولیدات صنعتی، شاخص فناوری، صادرات صنعتی مبتنی بر فناوری برتر، شاخص آمادگی الکترونیک، فناوری اطلاعات و ارتباطات، شاخص آموزش، میزان هزینه‌های تحقیق و توسعه و شاخص توسعه انسانی نشان می‌دهد.

بر اساس گزارش برنامه توسعه سازمان ملل متحد در سال ۲۰۰۳، رتبه ایران در مقایسه با سایر کشورهای جهان از نظر شاخص توسعه انسانی ۱۰۶ بوده است [۱۰]. در سال ۲۰۰۲ ایران با شاخص توسعه انسانی ۷۲۱٪ در مرتبه ۹۸ و در گروه کشورهای دارای توسعه انسانی متوسط قرار گرفت. افزایش تولید ناخالص داخلی سرانه و نیز امید به زندگی در بدو تولد در افزایش شاخص توسعه انسانی ایران مؤثر بوده است. هر چند مقایسه رتبه ایران از رتبه ۹۰ در سال ۱۹۹۹ (۱۳۷۹) به ۹۸ در سال ۲۰۰۰ (۱۳۸۰) نزول کرده است ولی باید اذعان داشت که طی این دوره تعداد ۱۱ کشور به فهرست محاسبات شاخص توسعه انسانی اضافه شدند که در ۸ کشور رتبه توسعه انسانی بالاتر از ایران بوده است. بالاترین مقدار شاخص توسعه انسانی به کشور نروژ در سال ۲۰۰۱ با رقم ۹۴۴٪ تعلق دارد و کمترین شاخص را کشور سیرالئون با ۲۷۵٪ بدست آورده است.

نگاره ۱. سنجش وضعیت ایران در میان کشورهای منطقه در سال آغاز چشم‌انداز [۱۰]

رتبه	کشور	تولید ناخالص		سرمایه در آمد		درآمد ناخالص ملی		آزادی اقتصادی		نرخ رشد واقعی اقتصادی		جمعیت زیر خط فقر		نرخ بیکاری
		میلیارد دلار)	تولید	کشور	سرمایه در آمد	کشور	درآمد	کشور	شاخص	کشور	نرخ رشد (درصد)	کشور	درصد	
۱	ایران	۵۱۶/۷	ایران	۲۵۲۰۰	ایران	۱۸۷	کشور	کشور	کشور	۵۲/۳	مصر	۱۶/۷	کویت	۷/۲
۲	ترکیه	۵۰۸/۷	قطر	۲۳۲۰۰	ترکیه	۱۷۳/۳	امارات	۰	آذربایجان	۹/۸	اسرائیل	۱۸	امارات	۷/۴
۳	پاکستان	۳۴۷/۳	کویت	۲۱۳۰۰	ایران	۱۱۳	اسرائیل	۷/۵	ارمنستان	۹	ترکیه	۲۰	قطر	۲/۷
۴	مصر	۳۱۷/۳	اسرائیل	۲۰۳۰۰	اسرائیل	۱۰۵	کویت	۷/۴۵	قطر	۸/۷	سوریه	۲۰	مصر	۴/۵
۵	عربستان	۳۱۰/۲	بحرین	۱۹۲۰۰	مصر	۹۸	قطر	۷/۳۵	ترکیه	۸/۲	لبنان	۷۸	افغانستان	۷/۵
۶	اسرائیل	۱۲۹	عمان	۱۳۲۰۰	امارات	۶۵	ارمنستان	۷/۳۵	ترکمنستان	۷/۵	اردن	۳۰	پاکستان	۸/۳
۷	عراق	۸۹/۸	عربستان	۱۲۰۰۰	پاکستان	۶۱	عمان	۷/۲	افغانستان	۷/۵	پاکستان	۳۲	ارمنستان	۹
۸	امارات	۶۳/۶	ایران	۷۷۰۰	کویت	۳۸	اردن	۷/۱۵	کویت	۶/۸	ایران	۴۰	ترکیه	۹/۳
۹	سوریه	۶۰/۴	ترکیه	۷۴۰۰	عمان	۲۰	عربستان	۷/۰۵	ایران	۶/۳	یمن	۴۵	آذربایجان	۹/۸
۱۰	کویت	۴۸	ترکمنستان	۵۷۰۰	سوریه	۱۹/۱	لبنان	۱/۷۵	پاکستان	۶/۱	آذربایجان	۴۹	اسرائیل	۱۰/۷
۱۱	عمان	۳۸	لبنان	۵۰۰۰	ایران	۱۷/۷	پاکستان	۱/۷	امارات	۵/۷	ارمنستان	۵۰	ایران	۱۱/۳
۱۲	آذربایجان	۳۰	ارمنستان	۴۶۰۰	قطر	۱۵	مصر	۱/۶۵	بحرین	۵/۶	افغانستان	۵۳	بحرین	۱۵
۱۳	اردن	۲۵/۵	اردن	۴۵۰۰	اردن	۹/۱	آذربایجان	۱/۶۵	اردن	۵/۱	ترکمنستان	۵۸	اردن	۱۵
۱۴	افغانستان	۲۱/۵	مصر	۴۲۰۰	ترکیه	۹/۱	ترکیه	۱/۵	عربستان	۵	عراق	۵۸	عمان	۱۵
۱۵	قطر	۱۹/۵	عراق	۳۵۰۰	بحرین	۸/۸	یمن	۷/۳۵	مصر	۴/۵	قطر	۱۸	لبنان	۱۸
۱۶	لبنان	۱۸/۸	سوریه	۳۴۰۰	ترکمنستان	۶/۶	سوریه	۱/۰۵	یمن	۴	کویت	۲۰	سوریه	۲۰
۱۷	یمن	۱۶/۲	پاکستان	۲۲۰۰	آذربایجان	۵/۸	ایران	۰/۸۵	اسرائیل	۳/۹	امارات	۲۵	عراق	۲۵
۱۸	بحرین	۱۳	افغانستان	۸۰۰	افغانستان	۵/۵	ترکمنستان	۰/۸۵	سوریه	۲/۳	بحرین	۲۵	عربستان	۲۵
۱۹	ترکمنستان	۴/۶۴	یمن	۸۰۰	ارمنستان	۷/۴	عراق	۰/۸۵	یمن	۱/۹	عمان	۳۵	یمن	۳۵
۲۰	ارمنستان	۷/۱۳	آذربایجان		عراق		افغانستان		عمان	۱/۲	عربستان	۴۰	ترکمنستان	۴۰

لدمه نگاره ۱. سنجش وضعیت ایران در میان کشورهای منطقه در سال آغاز چشم انداز

شاخص‌ها	میان صادرات	درآمد سرانه (دلار)	میان صادرات	بازبودن کشور	شاخص زیرساخت	رشد تولیدات صنعتی (۲۰۰۴)	درصد	کشور	کشور	تولید (میلیارد دلار)	صادرات صنعتی بر فناوری برتر	کشور	کشور	شاخص آمادگی الکترونیک (۲۰۰۵)
رتبه	کشور	۱۱۳	کشور	کشور	کشور	کشور	۲۲	کشور	کشور	۷۰/۱۸	کشور	کشور	کشور	کشور
۱	عربستان	۱۹۴	ایران	کشور	کشور	ترکستان	۲۲	کشور	کشور	۴۹/۴۰	کشور	کشور	کشور	کشور
۲	امارات	۶۹/۴	ترکیه	عراق	عراق	ترکیه	۱۶/۵	امارات	امارات	۴۹/۴۰	اردن	اردن	اسرائیل	اسرائیل
۳	ترکیه	۶۹/۴	ایران	ایران	اردن	ارمنستان	۱۵	بهرین	بهرین	۳۹	آذربایجان	آذربایجان	عربستان	عربستان
۴	ایران	۳۸/۷	مصر	عربستان	عربستان	پاکستان	۱۳/۱	قطر	قطر	۳۴/۵۹	کویت	کویت	مصر	مصر
۵	اسرائیل	۳۴/۴	عمان	عربستان	عربستان	سوریه	۱۰	قطر	کویت	۲۸/۵۶	ترکستان	ترکستان	ایران	ایران
۶	کویت	۲۷/۴	ایران	عمان	ترکیه	سوریه	۷	ترکیه	ترکیه	۲۵/۱۷	ایران	ایران	پاکستان	پاکستان
۷	لبنان	۱۸	ایران	اردن	اردن	اردن	۵	اردن	اردن	۱۸/۸۵	ترکیه	ترکیه	آذربایجان	آذربایجان
۸	قطر	۱۵	پاکستان	پاکستان	سوریه	اسرائیل	۴/۵	لبنان	لبنان	۱۸/۸۵	مصر	مصر	عراق	عراق
۹	پاکستان	۱۵	ترکستان	ترکستان	عمان	آذربایجان	۴	عربستان	عربستان	۱۴/۱۷	لبنان	لبنان	کویت	کویت
۱۰	عمان	۱۳	کویت	کویت	پاکستان	امارات	۴	عمان	عمان	۱۷/۰۹	امارات	امارات	عمان	عمان
۱۱	مصر	۱۱	سوریه	سوریه	یمن	ایران	۳/۵	ایران	ایران	۱۰/۹۴	ارمنستان	ارمنستان	قطر	قطر
۱۲	عراق	۱۰/۱	عربستان	ارمنستان	کویت	یمن	۳	آذربایجان	آذربایجان	۱۰/۵۳	عمان	عمان	امارات	امارات
۱۳	بهرین	۸/۲	ایران	آذربایجان	قطر	عربستان	۷/۸	مصر	مصر	۷/۷۰	پاکستان	پاکستان	اردن	اردن
۱۴	افغانستان	۷/۵	عربستان	عربستان	مصر	ارمنستان	۷/۵	مصر	ارمنستان	۶/۰۸	سوریه	سوریه	سوریه	سوریه
۱۵	سوریه	۶	یمن	یمن	بهرین	سوریه	۲	بهرین	بهرین	۵/۲۸	عربستان	عربستان	ارمنستان	ارمنستان
۱۶	یمن	۴/۵	ایران	ایران	عمان	بهرین	۱/۲	عمان	عمان	۵/۲۲	بهرین	بهرین	ترکستان	ترکستان
۱۷	ترکستان	۴	امارات	امارات	کویت	کویت	۵	کویت	کویت	۱/۳۶	عراق	عراق	لبنان	لبنان
۱۸	آذربایجان	۳/۲	عراق	عراق	ترکستان	عراق		عراق	عراق	۱/۱۱	قطر	قطر	افغانستان	افغانستان
۱۹	اردن	۳/۲	افغانستان	افغانستان	لبنان	لبنان		لبنان	لبنان	۱۵/۳	افغانستان	افغانستان	بهرین	بهرین
۲۰	ارمنستان	۰/۵	افغانستان	افغانستان	افغانستان	افغانستان		افغانستان	افغانستان	۰/۰۵	یمن	یمن	یمن	یمن

ادمه نگاره ۱. سنجش وضعیت ایران در میان کشورهای منطقه در سال آغاز چشم‌انداز

شاخص	میزان هزینه‌های تحقیق و توسعه		میزان آموزش		فناوری اطلاعات و ارتباطات (۲۰۰۴-۲۰۰۷) (مقدار در ۱۰ هزار نفر)			رتبه
	کشور	شاخص	کشور	شاخص	سرمایه رایانه	سرمایه کاربران	میزان‌ها	
۲۳	اسرائیل	۵/۱	اسرائیل	۹۴	۲۳/۸۴	۴۶/۳۳	۷۸/۵۱	۱
۴۰	قطر	۱/۹	مصر	۹۳	۵/۱۳	۱۴/۱۳	۶۵/۵۱	۲
۴۱	امارات	۰/۷	ترکیه	۹۰	۱۱/۸۹	۳۱/۵۵	۶۱/۱۱	۳
۴۳	بحرین	۰/۵	ایران	۸۸	۱۶/۳۷	۲۰/۶۷	۶۵/۰۳	۴
۴۴	کویت	۰/۳	ارمنستان	۸۶	۳۴/۰۱	۶/۳۶	۶/۹	۵
۷۱	عمان	۰/۳	آذربایجان	۸۵	۶/۵۵	۴/۹۱	۶/۲۳	۶
۷۷	عربستان	۰/۲	کویت	۸۴	۴/۰۲	۱۰/۶۹	۵/۲۸	۷
۸۱	لبنان	۰/۲	سوریه	۸۳	۸/۳۵	۸/۳۵	۵/۱۳	۸
۸۳	ارمنستان	۰/۲	پاکستان	۸۱	۲۱/۴۹	۳۶/۶۶	۵/۰۹	۹
۹۰	اردن		امارات	۸۰	۱۷/۳۴	۵/۰۶	۵/۰۶	۱۰
۹۴	ترکیه		بحرین	۷۵	۱۱/۲۷	۶/۸۸	۶/۸۸	۱۱
۹۷	ترکمنستان		قطر	۷۴		۱/۳۲	۱/۵۵	۱۲
۹۹	ایران		اردن	۷۴		۰/۳	۱/۲۱	۱۳
۱۰۱	آذربایجان		لبنان	۷۱	۱۰/۵۳	۷/۸۸	۰/۹۵	۱۴
۱۰۶	سوریه		عربستان	۷۱	۳/۲۹	۵/۵۷	۰/۵۰	۱۵
۱۱۹	مصر		عمان	۶۲	۱/۸۸	۵/۶۶	۰/۴۳	۱۶
۱۳۵	پاکستان		بنین	۵۰	۱/۴۵	۰/۸۷	۰/۰۸	۱۷
۱۵۱	بنین		عراق	۴۰		۰/۱۰	۰/۰۳	۱۸
	عراق		ترکمنستان		۴/۳۹	۴/۳۹	۰/۰۱	۱۹
	افغانستان		افغانستان		۰/۱۴	۰/۱۴	۰	۲۰

نتیجه‌گیری و پیشنهادات

بررسی وضعیت موجود کشور نشان می‌دهد که تا تحقق چشم‌انداز ۲۰ ساله راهی بس دراز و دشوار در پیش است که برای رسیدن به آرمان‌های تعیین شده دستیابی به توسعه انسانی نقشی محوری و استراتژیک می‌یابد. اهم سیاست‌هایی که می‌تواند زمینه توسعه انسانی را فراهم سازد عبارتند از:

- حفظ کرامت و عزت انسان‌ها؛
- فراهم نمودن زمینه‌های مناسب برای شناسایی، هدایت و حمایت از استعداد و خلاقیت‌های انسانی و شکوفا شدن روحیه ابداع و نوآوری در حوزه‌های مختلف؛
- اجرای برنامه‌های تامین اجتماعی با محوریت توسعه بیمه‌های اجتماعی و حمایت از گروه‌های آسیب پذیر؛
- فراهم نمودن تمهیدات لازم برای توانمند نمودن افراد از طریق بهبود وضعیت اقتصادی و درآمد سرانه؛

از مطالعه، بررسی و مقایسه گزارش‌های منتشره شده توسعه انسانی می‌توان نتیجه گرفت که پیشرفت کوتاه مدت در توسعه انسانی امکان دارد، اما تداوم آن بدون رشد ممکن نیست و برعکس رشد اقتصادی بدون توسعه انسانی دوامی نخواهد داشت؛ از اینرو شفاف سازی در بخش‌های مختلف چشم انداز، انتخاب استراتژی‌های توسعه مشخص، برنامه ریزی‌های کلان و بخشی نظام یافته، مشخص ساختن نقش ذی نفعان و عوامل مختلف در تحقق آنها، اجرای دلسوزانه و هوشمندانه طرح و برنامه، نظارت بر اجرا و دستاوردها و اصلاح و بهبود رویکردها بطور مستمر، زمینه مناسبی را برای تحقق اهداف چشم انداز فراهم می‌سازد.

منابع

- [۱] محبوب الحق، توسعه انسانی در کشورهای اسلامی، ترجمه مریم بیژنی، اطلاعات ۷۹/۵/۲۸
- [۲] چشم انداز جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۰۴
- [۳] آمارتیا سن، توسعه به مثابه آزادی، ترجمه، وحید محمودی، انتشارات دانشکده مدیریت دانشگاه تهران.
- [4] Human Development Report of the Islamic of Iran, 1999, UNDP, Plan and Budget organization
- [5] Human Development Report, 1994, UNDP, New York oxford, University press
- [۶] سازمان برنامه و بودجه، اولین گزارش ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۸
- [۷] قدرت الله معمارزاده، گرایش توسعه انسانی ۱۹۹۴، سازمان برنامه و بودجه چاپ اول، ۱۳۷۴
- [8] www. Undp. org /HDR 2003 / pdf / hdr. 3 HDI. Pdf
- [9] Human Development Report 2003. UNDP
- [۱۰] از مجموعه منابع و مراجع زیر به منظور تنظیم نگارهای ۱ و ۲ استفاده شده است.
- کیت گریفین، راهبردهای توسعه اقتصادی، حسین راغفر، محمد حسین هاشمی، نشر نی، ۱۳۸۲
- مصطفی سلیمی فر، اقتصاد توسعه، انتشارات موحد، ۱۳۸۲
- محمود متوسلی، توسعه اقتصادی، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، ۱۳۸۲
- دیوید کلمن، فورد نیکسون، اقتصاد شناسی توسعه نیافتگی، دکتر غلامرضا آزاد (ارمکی)، موسسه انتشاراتی و فرهنگی وثقی، ۱۳۷۸
- مایکل تودارو، توسعه اقتصادی در جهان سوم، دکتر غلامرضا فرجادی، موسسه عالی

پژوهش در برنامه ریزی و توسعه، ۱۳۸۲

دان بلانت، مارک جکسون، اقتصاد کار و نیروی انسانی، محسن رنایی، انتشارات
فلاحت ایران، ۱۳۷۳

هیات نویسندگان، مقدمه‌ای بر کار آفرینی، سیامک نطاق، سازمان ملی بهره‌وری
ایران، ۱۳۸۰

علیرضا بوشهری، فن آفرینی، سازمان همیاری اشتغال فارغ التحصیلان، ۱۳۸۱
سازمان همیاری اشتغال فارغ التحصیلان، شورای عالی اطلاع رسانی، مجموعه مقالات
همایش نقش فناوری اطلاعات در اشتغال، تهران، ۱۳۸۰

محمد طیبیان، اقتصاد ایران، موسسه عالی پژوهش در برنامه‌ریزی و توسعه، ۱۳۷۸
ابراهیم رزاقی، گزیده اقتصاد ایران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۵
ابراهیم رزاقی، آشنایی با اقتصاد ایران، نشر نی، ۱۳۸۱
مرکز آمار ایران، سالنامه آماری کشور ۱۳۸۱، مرکز اطلاع رسانی، ۱۳۸۲
محمد مهدی بهکیش، اقتصاد ایران در بستر جهانی شدن، نشر نی، ۱۳۸۱
محمد علی خطیب، اقتصاد ایران، انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران، ۱۳۷۴
نیلی و همکاران، استراتژی توسعه صنعتی کشور، دانشگاه صنعتی شریف، ۱۳۸۲
مجید کویاهی، اصول اقتصاد کشاورزی، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۲
قدیر فیروزنیا، عبدالرضا رکن الدین اقتخاری، جایگاه روستا در فرآیند توسعه ملی از
دیدگاه صاحب نظران، ۱۳۸۲

مصطفی ازکیا، جامعه‌شناسی توسعه و توسعه نیافتگی روستایی ایران، انتشارات
اطلاعات، ۱۳۸۱

علی اکبر نیک خلق، جامعه‌شناسی روستایی، انتشارات چاپخش، ۱۳۸۱
ناصر خادم آدم، سیاست اقتصاد کشاورزی در نظام‌های مختلف و ایران، انتشارات
اطلاعات، ۱۳۷۰

سازمان شهرداری‌های کشور، نشریه ده‌بازی‌ها، سال اول، شماره ۶ - ۱، تهران، ۱۳۸۲
مرکز تحقیقات مناطق کویری و بیابانی ایران، مجموعه مقالات سمینار بررسی مسایل

مناطق بیابانی و کویری ایران، یزد، ۱۳۷۱

موسسه توسعه روستایی ایران، چالش‌ها و چشم‌اندازهای توسعه روستایی ایران، تهران،

۱۳۸۱

مرکز مطالعات مدیریت و بهره‌وری ایران، موسسه توسعه روستایی ایران، برنامه
اقدام ملی مقابله با بیان زایی و تعدیل اثرهای خشکسالی، وزارت جهاد کشاورزی،

۱۳۸۱

عبدالحسین نیک‌گهر، مهناز کاشانی، گزارش طرح بیمه روستاییان، موسسه عالی

پژوهش تامین اجتماعی ۱۳۷۵

بهاء‌الدین نجفی، درباره اقتصاد کشاورزی ایران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۶

حسین سلطان زاده، مقدمه‌ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران، نشر آبی، ۱۳۶۵

علیرضا استعلاجی، بررسی و تحلیل رویکردها و راهبردهای توسعه روستایی -

ناحیه‌ای، نشریه جهاد، سال ۲۲، شماره ۲۵۰ - ۲۵۱ و ۲۵۲، خرداد و تیر و مرداد

۱۳۸۱

محسن ابراهیم پور، احمد ترک نژاد، آموزش و بسط اشتغال در روستا، نشریه جهاد،

سال ۲۲، شماره ۲۵۰ - ۲۵۱، خرداد و تیر ۱۳۸۱

افسانه و همایون فرهادیان، جایگاه و نقش صنایع روستایی در توسعه روستایی، نشریه

جهاد، سال ۲۳، شماره ۲۵۸، مرداد و شهریور ۱۳۸۲

تی. پترین، کارآفرینی به منزله یک نیروی اقتصادی در توسعه روستایی، حمید رضا

زرنگار، نشریه جهاد، سال ۲۲، شماره ۲۵۳، مهر و آبان ۱۳۸۱

مهرداد توده روستا، ایجاد اشتغال در مناطق روستایی، راهی به سوی توسعه روستایی

و غلبه بر فقر، نشریه جهاد، سال ۲۳، شماره ۲۵۷، خرداد و تیر ۱۳۸۲

محمد حسین عمادی، اسفندیار عباسی، کارآفرینی در روستا، نشریه جهاد، سال ۲۲،

شماره ۲۵۰ - ۲۵۱، خرداد و تیر ۱۳۸۱

مجمع تشخیص مصلحت نظام، "چشم انداز ۲۰ ساله کشور"، رسانه‌های جمعی،

۱۳۸۲

محمد رضا میرزا امینی، "اقتصاد یادگیرنده"، هفته نامه گسترش صنعت، شماره ۶۰۱،

۶۰۲ و ۶۰۳، اردیبهشت ۱۳۸۲

محمد رضا میرزا امینی، "سواد فناوری"، هفته نامه گسترش صنعت، شماره ۶۰۵ و

۶۰۶، خرداد ۱۳۸۲

محمد رضا میرزا امینی، "چه کسی در هزاره نوین، باسواد است؟"

محمد رضا امینی، "سیمای سیاست ملی فناوری اطلاعات"، هفته نامه گسترش

صنعت، شماره ۶۱۱ اردیبهشت ۱۳۸۲

Clare O'Farrel, Information and Communication Technologies (ICTs) for Sustainable Livelihoods, aerdd, 1999

Alexander Osterwalder, ICT in Developing Countries, University of Lausanne, 2003

Minnesota University, Rural Knowledge Cluster's Contribution to Sustainable Rural Development, 1999

The Knowledge Economy, New Zealand, 2000

Darius Mahdjuoubi, Architecture of Knowledge, 1997

Johan Ernberg, Telecommunications for sustainable Development, 1995

Scott S. Robinson, On Estimating Telecentre Demand in Mexican Rural Municipios, 1998

[۱۱] محمد رضا میرزا امینی، چشم انداز ۲۰ ساله کشور (حوزه اقتصاد و فناوری)

اندیشگاه شریف، ۱۳۸۴

[12] Human Development Report, 1990.

[13] Human Development Report, 1995.

[14] Human Development Report, 2003.